Mitt sena mit-tberik u l-inawgurazzjoni tal-knisja tan-Nazzarenu fl-Imqabba

© Dun Jonathan Farrugia
B.A. (Hons). B.A. Theol. & Hum. Stud. S.Th.L.

F'dak li llum hu ċ-ċimiterju tar-raħal insibu knisja ċkejkna ddedikata lil Ġesù ta' Nazaret. Aspett partikulari li għandha hu li, waqt li l-erba' kappelli l-oħra li għandna fit-toroq tal-Imqabba huma kollha mibnijin qaqoċċa madwar il-knisja parrokkjali tal-Assunta, din tinsab ferm aktar 'il bogħod. Fil-fatt sa ftit snin ilu kienet letteralment kappella tal-kampanja, maqtugħa kompletament mill-bini tal-Imqabbin. Ħaġa oħra li hija partikulari ta' din il-kappella hi li hija binja relattivament reċenti, specjalment meta tqabbilha mal-kappelli l-oħra tar-raħal tagħna. Din tlestiet mill-bini fl-1911, waqt li l-kappella li nbniet qabilha fil-limiti tal-Imqabba u li għadha teżisti sal-lum kienet dik ta' Santa Katarina V.M., mibnija bejn l-1764 u l-1774.

Għalkemm milli jidher il-kappella tan-Nazzarenu ma kienetx inbniet speċifikament bħala maqdes ta' ċimiterju, nafu li, sa minn qabel ma nbniet, iż-żona fejn tinsab kienet tintuża għad-dfin. Għalhekk ma nistgħux inħarsu lejn din il-kappella

ċkejkna llum bla ma ninkludu magħha l-art ta' madwarha – iċ-ċimiterju – u nifhmu sewwa x'tirrapreżenta.

Id-dfin tal-popli pagani u nsara

Il-qima lejn il-mejtin mhix drawwa li bdewha l-insara. Minkejja li l-popli pagani ta' qabel il-fondazzjoni tal-kristjaneżmu ma kienux jemmnu li hemm ħajja wara l-mewt, xorta waħda kellhom rispett kbir lejn qrabathom li jħalluhom. Il-panteiżmu Grieg u Ruman kien jgħallem li l-persuni wara mewthom kienu jmorru fl-Ade, l-art tal-imwiet, fejn kienu jibqgħu jeżistu bħala spirti għal dejjem, bla ma qatt setgħu joħorġu minn hemm u bla ma qatt setgħu jagħmlu kuntatt mad-dinja tal-ħajjin. L-akbar opri tal-letteratura klassika, l-*Odissea* u l-*Eneide*, jirrakkontaw ġrajjiet ta' bnedmin li jinżlu fl-Ade biex jitgħallmu mill-mejtin x'kellu jseħħ. Din it-tema letterarja tixhed ir-rispett li kellhom dawn lejn il-mejtin tagħhom. Barra minn hekk fil-ħajja ta' kuljum, kull dar Rumana kien ikollha niċċa żgħira ħdejn il-bieb li

fiha kien ikun hemm xi statwetti li jirrappreżentaw l-antenati tal-familja. Dawn kienu jissejjħu l-*Lares*, l-ispirti protetturi tad-dar. Kull arja sepolkrali, imbagħad, kien ikollha l-ispirti protetturi tagħha, il-*Manes*[1], li kienu jiġu nvokati biex jisħtu lil min jiddesakra xi qabar. Jekk naraw xi lapida pagana żgur li fuqha naraw miktubin l-ittri D M li jfissru *Diis Manibus* – "[dal-qabar huwa protett] mill-allat Mani". Din kienet forma ta' twiddiba għal min ried jisraq xi ħaġa mill-qabar jew ikissru, u tkompli ssaħħaħ il-fehma li s-sepulkreti kienu meqjusin mill-pagani bħala postijiet sagri minħabba li fihom kien hemm il-fdalijiet (midfunin jew inċenerati) ta' persuni oħra. Nafu wkoll li fl-Imperu Ruman kien hemm liġi li kienet tipprojbixxi d-desakrazzjoni ta' oqbra, huma ta' min huma.

Fir-reliġjon Lhudija l-kunċett tal-eżistenza passiva wara l-mewt hija simili ħafna għal dak li nsibu fid-dinja pagana: għal-Lhud l-erwieħ imorru fix-Xeol, li minnha ħadd ma jista' jaħrab. Aspett partikulari fil-Ġudaiżmu, li ma nsibuhx fir-reliġjon klassika, hu li l-Liġi ta' Alla tipprojbixxi lill-ħajjin milli jippruvaw jevokaw il-mejtin permezz tan-nekromanzija (Dewt. 18, 11-12). Fl-unika silta biblika li fiha d-dell jew l-ispirtu[2] ta' persuna mejta jiġi evokat – l-episodju ta' meta Sawl jèvoka l-ispirtu ta' Samwel permezz tas-saħħara ta' Endor (2 Sam 28, 13) – l-ispirtu tal-mejjet javża lil min sejjaħlu li se jpattiha qares.

Ir-reliġjon Kristjana ġabet bidla radikali f'dan il-ħsieb. Il-qawmien ta' Kristu mill-imwiet ġie mifhum bħala assigurazzjoni li l-mejtin ukoll għad iqumu mill-imwiet. Eżempju bikri mill-aktar ċari tal-qawwa ta' dan it-twemmin huwa marbut mal-kult ta' ommna Marija: l-ewwel lok ta' pellegrinaġġi strettament marbut ma' Marija kien il-qabar vojt tagħha fil-wied ta' Kedron, ftit 'il barra minn Ġerusalemm. Dan jixhed li l-eqdem twemmin nisrani marbut mal-Madonna kien appuntu l-assunzjoni tagħha, jiġifieri li l-mewt għaliha ma kienetx it-tmiem.

Il-bidla fil-kunċett tal-mewt tidher ukoll fit-terminoloġija funerarja li bdew jużaw l-insara. Fl-aħħar snin tat-tieni seklu l-insara ta' Ruma xtraw biċċa art li huma bdew jużaw għad-dfin. Qabel dan iż-żmien l-insara kienu jindifnu fl-arji sepolkrali

[1] http://www.paganscircle.org/manes-and-lares
[2] Il-kunċett tal-immortalità tar-ruħ kien għadu ma żviluppax fil-Ġudaiżmu f'dan iż-żmien, għalhekk aħjar nitkellmu dwar 'spritu' jew 'dell' flok 'ruħ'.

tal-pagani. Tertulljanu, fit-tieni nofs tat-tieni seklu, jitkellem dwar "*areae sepulturarum nostrarum*"[3] fl-Afrika ta' fuq iżda ma nafux dawn kienux żoni privati jew tal-komunità kollha, jew inkella kienux arji sħaħ jew inkella hux oqbra ndividwali użati mill-insara. Meta f'Ruma l-komunità nisranija xtrat biċċa art[4] għad-dfin, l-isem li tatha ma kienx "*sepultura*" (postijiet għad-dfin) jew "necropolis" (belt tal-mejtin), iżda "*coemeterium*" (mill-Grieg κοιμητήριον) li letteralment tfisser "post tal-irqad". L-isem stess mogħti lil dan il-post kien juri t-twemmin sħiħ li l-mewt kienet biss raqda. L-insara "reqdin" fiċ-ċimiterji kienu qed jistennew il-jum li fih jerġgħu jqumu.

Apsett partikulari fid-dfin tal-insara kien li għall-ewwel snin ma kienux jinkitbu l-ismijiet fuq l-oqbra jew fuq il-*loculi* tal-katakombi u lanqas ma kien ikun hemm differenza bejn l-oqbra tal-fqar u dawk tas-sinjuri. Dan kien juri li huma kienu jemmnu li mal-mewt id-differenzi soċjali ta' bejn il-persuni kienu jispiċċaw. Dan il-fenomenu kellu jerġa' jidher mijiet ta' snin wara meta bdew jintużaw iċ-ċimiterji kif nafuhom illum, qabel ma bdew jissebbħu bil-monumenti.

Lejn is-seklu sitta id-dfin tal-insara ma baqax isir fiċ-ċimiterji maqtugħin 'il barra mill-abitat. Minflok beda jsir fil-knejjes – prassi li baqgħet in voga sa nofs is-seklu dsatax meta mbagħad il-liġijiet ma baqgħux jippermettu li d-dfin isir f'postijiet fejn jiltaqgħu n-nies ta' spiss.

Iċ-ċimiterji tal-Imqabba

L-eqdem post tad-dfin b'rabta nisranija fir-raħal tagħna huma bla dubju l-katakombi tal-Mintna, databbli għas-seklu 4 jew 5 wara Kristu. Kemm it-tip tad-dfin kif ukoll il-fatt li dawn kienu jinsabu maqtugħin miċ-ċentru tar-raħal juru li l-Maltin ta' sekli kbar ilu kienu qed isegwu t-tradizzjonijiet sepolkrali tal-bqija tad-dinja nisranija. Ma' dawn nistgħu nsemmu l-katakombi li kien hemm fin-naħa ta' fuq ta' Triq tas-Sejba, li minnhom ħadet isimha t-triq, u li nqerdu fil-bidu tas-seklu

[3] TERTULLIANUS, *Ad scapula*, 3
[4] Din illum hija magħrufa bħala l-Katakombi ta' San Kallistu.

għoxrin biex tinbena r-*runway*. Eqdem minn dawn kien hemm xi oqbra puniċi ta' żmien il-Kartaġinżi.

Barra l-katakombi nafu b'almenu 4 postijiet oħra fejn, fi żmien ferm aktar qribna, l-Imqabbin kienu jidfnu l-mejtin tagħhom. Dawn huma z-zuntier tal-knisja ta' San Bażilju, dak tal-knisja ta' Santa Marija l-Fuqqanija (illum tad-Duluri), dak ta' Burixepp u, bħalma ġa għedna, il-knisja parrokkjali tal-Assunta.

Mal-bini tal-ewwel knisja parrokkjali ddedikata lil Marija mtellgħa s-sema d-dfin beda jsir dejjem hemm, ħlief ta' dawk li kienu jmutu bil-pesta. L-ewwel difna f'din il-knisja kienet fis-sena 1607. Il-vittmi ta' xi epidemija kienu jindifnu fiċ-ċimiterji l-oħra. Nafu, per ezempju, li fil-pesta l-kbira tal-1676 l-impestati ġew midfuna fil-knisja ta' San Bażilju u fuq iz-zuntier tagħha.[5]

Skont p. Karm Zammit op id-dfin tal-adulti baqa' jsir dejjem fil-knisja parrokkjali, anke meta din kienet imġarrfa fil-gwerra, waqt li t-trabi u t-tfal baqgħu jiġu midfuna fil-knisja ta' San Bażilju.[6] Dan kollu wasal fi tmiem fl-1949 meta, f'konformità mal-liġi li tipprojbixxi d-dfin fil-knejjes, infetaħ uffiċċjalment iċ-ċimiterju tan-Nazzarenu fuq is-sit taċ-ċimiterju mitluq ta' Burixepp.

Il-bini u t-tberik tal-knisja ddedikata lil Ġesù Nazzarenu

Bħalma għedna, l-inħawi tal-kappella tan-Nazzarenu kienu ġa jintużaw bħala post tad-dfin minn ħafna snin, forsi sekli, qabel. Dun Lawrenz Zammit jgħidilna li "*dina il cnisia giet mibnia fic-cimiteriu imsejjah ta Buriscep o inchella ta Hammillieri, li fih chienu mitfuna il cadaveri attaccati bil pesta*"[7], waqt li fl-ewwel ktieb tal-kontijiet ta' din l-istess knisja naqraw li kienet "*dedicata a Gesù Nazzareno nel sottostante ossario*"[8]. Dawn iż-żewġ referenzi juru fiċ-ċert li xi forma ta' arja sepolkrali kienet ġa teżisti qabel.

---

[5] ARKIVJU PARROKKJALI TAL-IMQABBA, *Notule historicae ecclesiae parrochialis Micabibae*, manuskritt, f. 19.
[6] Intervista ma' p. Karm Zammit op nhar il-Ġimgħa 29 ta' April 2011.
[7] LAURENZ ZAMMIT, *Li storia tal-cnisia parrochiali tal Imkabba*, Malta 1927, 37.
[8] ARKIVJU PARROKKJALI TAL-IMQABBA, *Chiesa figliale del Nazzareno e cimiterio annesso – Micabiba* vol I, manuskritt.

Ir-raġuni għala nbniet din il-knisja propju f'dak il-post mhux faċli nsibuha. Minkejja li l-liġi li tipprojbixxi d-dfin tal-mejtin fil-knejjes kienet ilha li saret aktar minn ħamsin sena, fl-eqdem kitba relatata mal-knisja – dik tal-ewwel ktieb tal-kontijiet – imkien ma nsibu li kien hemm il-ħsieb li tkun knisja għall-użu taċ-ċimiterju kif imbagħad bdiet tintuża wara l-1949[9]. Iżda fost il-kontijiet, bħalma se naraw aktar 'il quddiem, insibu wkoll xi spejjeż żgħar li saru għaċ-ċimiterju qabel din id-data.

Huwa punt interessanti li l-ewwel nota fl-ewwel ktieb tal-kontijiet tgħid li nhar is-16 ta' Ġunju 1911 £50 sterlina ngħataw minn Dun Ġużepp Galea, il-prokuratur tal-kaxxa tal-erwieħ tal-purgatorju, *"dal cumulo raccolto per la fabricazione di una cappella nel Cemeterio tal Meitin"*[8]. Barra minn hekk mill-1914 għandna dokumentat li kienet issir ġabra waqt li l-kappillan ibierek l-oqbra taċ-ċimiterju f'Novembru[8]. L-aħħar referenza li nsibu għal ġabra simili ġejja mis-sena 1934.

Minn hawn nistgħu nikkonkludu li forsi l-knisja nbniet hemm biex tagħti ġieħ lil dak il-post li fih kien hemm tant nies midfunin. Wara kollox il-postijiet tad-dfin l-oħra kollha kellhom knisja maġenbhom, u f'dawn ukoll kien hemm id-drawwa li jitbierku l-oqbra jew nhar il-festa patronali tal-knisja jew inkella f'Novembru.

Mill-informazzjoni li għandna nafu li l-knisja nbniet bl-impenn tal-kappillan Dun Franġisk Saverju Bonanno mill-imgħallem Imqabbi Pawlu Xuereb, missier Baskal u Dun Ġużepp.[10] Il-bini ma damx sejjer – fil-fatt tlestiet f'inqas minn sena. Dan nafuh mill-kitba li ħalla l-kappillan Bonanno fid-djarju tal-parroċċa[11].

L-ewwel ġebla kienet tpoġġiet mill-kappillan fit-tielet Ħadd ta' Ġunju 1910[12] (li ħabat id-19 tax-xahar). Din il-funzjoni kienet okkażjoni speċjali għall-Imqabba għax telqet purċissjoni mill-knisja parrokkjali tal-Assunta mat-toroq tar-raħal għal

---

[9] fl-imgħoddi kienet id-drawwa li l-mejtin jitħallew 24 siegħa fil-knisja taċ-ċimiterju qabel jindifnu. Mill-eqdem kitbiet jidher li dan ma kienx il-każ għala nbniet il-knisja tan-Nazzarenu, iżda li mbagħad bdiet tintuża għalhekk meta nfetaħ uffiċċjalment iċ-ċimiterju fl-1949.

[10] Laurenz Zammit, *Li storia tal-cnisia parrochiali tal Imkabba*, Malta 1927, 37-38.

[11] Arkivju Parrokkjali tal-Imqabba, *Notule historicae ecclesiae parrochialis Micabibae*, manuskritt, f. 84b-85.

[12] Fil-ktieb tal-kontijiet bi żvista d-data nkitbet 1900, b'hekk tagħti l-impressjoni li l-bini beda mill-kappillan Dun Klaċidon Schembri (1896-1901). Dan l-iżball iżda huwa ċċarat fil-kitba tal-kappillan Bonanno msemmi fin-nota ta' qabel. Xhieda oħra li dan huwa żball hu li fost is-saċerdoti preżenti kien hemm Dun GioBattista Ghigo, li fl-1900 kellu biss 19-il sena, b'hekk ma setax ikun ġa saċerdot.

ġol-kampanja fejn kien hemm iċ-ċimiterju mitluq. Nifhmu li r-rotta kienet kemmxejn twila ladarba dak iż-żmien l-uniku mod biex toħroġ mill-misraħ tar-raħal kien billi timxi Triq Santa Katarina kollha, inkella Triq il-belt Valletta jew Triq San Bażilju kollha. Meta waslu fil-post magħżul, il-kappillan għamel kelmtejn li fihom spjega lill-poplu miġbur t-tifsira tat-tqegħid tal-ewwel ġebla tal-knisja. Kemm il-ktieb tal-kontijiet kif ukoll il-kitba li ħalla l-imsemmi kappillan jgħidulna li kien hemm kważi r-raħal kollu miġbur hemm: "*indi s'incominciò la funzione alla quale si concorse quasi tutta la popolazione del Casale*".[8] Taħt din il-ġebla, bħalma kienet drawwa, tpoġġew xi affarijiet: važett tal-ħġieġ bid-data tal-ġurnata u bl-ismijiet tal-kappillan u s-saċerdoti preżenti[13] kif ukoll ir-relikwi ta' san Innoċenzju, san Feliċ, santa Innoċenzja u santa Modesta.[8] Il-ġebla kienet immarkata b'salib u nafu li kienet "*la prima del pilastro vicino la porta della sacrestia*"[8].

Jidher li x-xogħol tal-bini spiċċa fil-bidu tas-sena ta' wara, għalkemm ma nsibux referenzi eżatti. Li nafu fiċ-ċert hu li l-bini beda fid-19 ta' Ġunju 1910 u li l-knisja ġiet imbierka mill-Arċisqof Pietru Pace fis-16 ta' Lulju 1911[8], eżattament mitt sena ilu, minn meta appuntu bdew jiġu rreġistrati l-kontijiet. Tmien xhur wara, fit-13 ta' Marzu 1912, il-kappella ġiet imżejjna b'indulġenza mill-istess arċisqof. Il-ħlas għall-bini ta' dan il-maqdes sar fil-maġġur parti tiegħu mill-kaxxa tal-erwieħ tal-purgatorju[14], li ħarġet £55, u l-bqija tħallas mill-poplu tal-Imqabba[15].

<u>Xogħol li sar fil-knisja fl-ewwel snin</u>

Bħal kull knisja oħra, l-ewwel snin tal-eżistenza tal-knisja tan-Nazzarenu kienu mmarkati b'attività kbira, speċjalment f'dak li għandu x'jaqsam max-xiri ta' apparat liturġiku u tiżjin ieħor.

Il-kontijiet tas-sena 1911 huma kollha relatati mal-bżonnijiet bażiċi tal-knisja l-ġdida u ma nsibux fosthom opri artistiċi. Jinkludu l-ewwel ħlas lil Pawlu Xuereb (£32.19.½) għall-ġebel u għax-xogħol; lill-marmista Costantino De Paolo (£1.10.0)

---

[13] li kienu dun Ġużepp Galea, dun Ewġenju Mailla, Dun Lawrenz Zammit u Dun Ġovanni Battista Ghigo.
[14] Din kienet kaxxa li tinżamm fil-knisja parrokkjali li fiha n-nies kienu jpoġġu l-flus biex isiru l-quddies għall-erwieħ abbandunati.
[15] LAURENZ ZAMMIT, *Li storia tal-cnisia parrochiali tal Imkabba*, Malta 1927, 38.

għall-għatba u għal żewġ skrizzjonijiet tal-irħam; lil Rokku Saliba (£0.14.0) għal erba’ travi tal-ħadid; lill-mastrudaxxa Innoċenz Agius (£6.9.2 u £1); lil Paolo Altar (£0.14.2) minn Ħal Qormi għat-tikħil; lid-ditta *Pace e Farrugia* (£2) għall-*bricks* tas-siment u lill-ħaddied Filippo Said (£1.18.0)[8].

Mis-sena ta’ wara, flimkien mal-ispejjeż tal-manutenzjoni, ninnutaw li jibdew isiru xi affarijiet ġodda: il-ħlas lil Karmenu Mallia minn Ħal Qormi (£1.12.0) għall-istatwa tan-Nazzarenu li hemm f’niċċa fuq l-artal; lil Dun Ewġenju Mallia (£0.4.6) talli mexxa l-għasar f’ġieħ Ġesù Nazzarenu; lil Feliċ Camilleri (£4) għal xi ġebel li ntuża għall-bini tal-knisja; lill-ħaddied Vinċenz Buttigieg (£0.17.6) għal bieb tal-ħadid; £0.16.0 għat-trasport tal-istatwa minn Ħal Qormi; £0.1.0 għal 100 santa tal-istatwa; £0.5.2 għat-twieqi; £0.10.0 għal lampier tal-metall abjad; £0.3.0 għall-bieba tat-tabernaklu; £0.2.6 lil ċertu Andrea minn Ħal Għaxaq għall-kiri ta’ 300 tazza taż-żejt għall-festa tan-Nazzarenu tas-sena ta’ qabel; £0.1.3 għall-kiri ta’ karozza biex il-kappillan mar il-Marsa biex jordna qanpiena li swiet £11.13.8 u nxtrat mingħand Carmelo Pace u £0.2.3 oħra biex inġiebet; £0.4.0 għar-raġġiera tal-istatwa; £0.0.6 għal tifkira li ngħatat lill-arċisqof meta ħareġ id-digriet tal-indulġenza nhar it-13 ta’ Marzu 1912; £0.3.10 għal sopradvalja għall-artal; £0.1.3 lill-mastrudaxxa Innoċenz Agius għall-gwardiċ tal-pittura ta’ San Ġuda Taddew kif ukoll £0.4.7 għall-bieb tal-arloġġ[8].

Fl-1913 saru l-karti-gloria għal £0.3.6; 12-il gandlier għand Gaetano Muscat (£2.14.0); £0.5.0 tħallsu lil Costantino di Paolo għall-iskrizzjoni fl-irħam tal-indulġenza mogħtija mill-arċisqof is-sena ta’ qabel[8].

Ix-xogħol baqa’ sejjer: tibjid tal-bini jew tal-bibien, induratura tal-bieba tat-tabernaklu (fl-1915 għal £0.5.0), arġentatura tal-lampier u l-kalċi (£0.14.6) minn Emmanuele Farrugia, kurċifiss għall-artal (mingħand Gaetano Muscat għal £0.7.0 fl-1917) u statwa ta’ ruħ għal mal-faċċata (maħduma minn Gio Maria Bajada għal £0.10.0 fl-1918) li mbagħad ġiet ikkulurita minn Michele Barbara fl-1923 għal £0.10.0. Fl-istess sena saret bieba ġdida għat-tabernaklu minn Baskal Xuereb għal £0.8.0. F’Ġunju tal-1924 ittieħed f’din il-knisja d-drigħ ta’ San Franġisk Saverju u

kien hemm xi spejjeż ta' £0.0.8 u nxtara wkoll tapit mingħand Ġ. Saliba għal £2.0.0[8].

Fl-1927 sar id-damask għall-knisja (£1.4.6) u sena wara saret *wallpaper* qisha damask għan-niċċa tal-istatwa £0.2.6. Fl-1930 inxtara kalċi ieħor (£0.4.0). Fl-1936 saret niċċa ġdida li ġiet indurata għal £3.0.0 minn Emmanuele Catania. Dik is-sena wkoll sar ventartal għal £1.10.0[8].

Fl-1946 Antonio Zammit tħallas £3.7.8 talli żebagħ l-artal u sar pedestall għall-kanapew li sewa £0.12.0. Fl-1948 sar aktar damask ġdid u anke tlesta kanapew aħmar (£4.9.3). Sena wara sar kurċifiss ġdid għall-artal minn Carmelo Vella għal £2.15.6[16].

Barra minn dan kollu nsibu wkoll il-kont għal tibjida ta' kull sena li kien jagħmel is-sagristan Antonio Mallia, probabbli minħabba l-ammont ta' xemgħat li kienu jinxtegħlu u li bid-duħħan kienu jġemmdu kullimkien.

Minn dawn il-listi nifhmu kien hemm ammont konsiderevoli ta' nfiq biex il-knisja tissebbaħ u tkun ikkurata kif suppost. Il-flus kienu jinġabru minn erba' għejjun ewlenin: il-ġbir li kien isir fil-festa tan-Nazzarenu li kienet issir fl-ewwel ġimgħa ta' Lulju, mill-ġabra li kienet issir meta kienu jitbierku l-oqbra f'Novembru, mill-kaxxa tal-flus tal-knisja u mill-għotjiet tal-benefatturi. Il-prokuraturi tal-knisja fil-bidu kienu l-kappillani, imma wara l-gwerra sar Ġużeppi Facciol li żamm il-kariga sakemm baqgħu jinżammu l-kontijiet.

L-aħħar biċċa nformazzjoni li għandna relatata mal-knisja tan-Nazzarenu ġejja mil-lista tax-xogħolijiet li saru matul il-parrokat ta' Dun Ġużepp Bartolo. Dan kien jinkludi xi xogħol ta' restawr fil-kampnar, saqaf ġdid għas-sagristiji, tibjid, xogħol tal-injam u restawr tal-knisja minn barra. L-ispiża ta' dan kollu kienet ta' Lm2432 u sar fl-1998[17].

[16] ARKIVJU PARROKKJALI TAL-IMQABBA, *Chiesa figliale di Gesù Nazzareno – Micabiba* vol II, manuskritt.
[17] ARKIVJU PARROKKJALI TAL-IMQABBA, *Notule historicae ecclesiae parrochialis Micabibae*, manuskritt, f. 116b.

Il-festa u d-devozzjoni lejn in-Nazzarenu

Din il-knisja ċkejkna, bħall-oħrajn, kienet tiċċelebra l-festa patronali tagħha, dik ta' Ġesù Nazzarenu li kienet issir matul l-ewwel ġimgħa ta' Lulju. Iċ-ċelebrazzjoni kienet tkun organizzata l-istess bħal tal-knejjes żgħar l-oħra u bħal tal-festi sekondarji tal-parroċċa qabel ma beda jsirilhom it-tridu fis-snin għoxrin. Kienet tikkonsisti f'quddiesa solenni bil-paniġierku u għasar solenni. Mill-kontijiet naraw li l-għasar solenni kien jieħu ħsiebu dejjem Dun Ewġenju Mallia waqt li kien ikun hemm paneġirista differenti kull sena. Prattikament il-qassisin Imqabbin kollha kellhom l-opportunità jippriedkaw f'din il-festa. Jidher li l-ewwel darba li saret il-festa, fl-1911, kienet saret bi ftit pompa aktar milli baqgħet issir wara – dik is-sena kienu nxtegħlu 300 tazza taż-żejt fil-knisja u madwarha! Din il-festa, bħall-festi l-oħra tal-knejjes tal-Imqabba, nqatgħet fis-snin sittin.

Jidher illi fl-ewwel snin ix-xbieha tan-Nazzarenu li kien ħadem Karmnu Mallia għal din il-knisja kienet tiġbed ċerta devozzjoni, mhux biss mill-Imqabbin. Fl-ewwel ktieb tal-kontijiet, flimkien ma listi twal ta' għotjiet ta' flus bħala ringrazzjament, insibu lista ta' donazzjonijiet *ex voto* li sarulha. Din tinkludi:

- qalb tal-fidda mogħtija minn Maria Faure
- sieq tal-fidda mogħtija minn Maria Sciberras
- wiċċ ta' Kristu u ġisem tal-fidda minn Marianna Borg
- ġisem tal-fidda minn Michelina Borg
- par imsielet tad-deheb mogħtija minn Giuseppa Sacco (minn Ħal Kirkop) fl-1 ta' Diċembru 1916
- par ieħor minn Maria Borg fis-6 ta' Diċembru tal-istess sena
- par ieħor minn Rosa Abdilla fl-20 ta' Settembru 1919
- ċurkett tad-deheb minn Ursula Farrugia fit-13 ta' Ottubru 1919.

Barra dawn jissemmew ukoll ċurkett fil-fossa ħadra, par imsielet tad-deheb u misluta tad-deheb ta' raġel.[8] Dawn, la ma fihomx l-isem tad-donatur, probabilment tħallew fil-kaxxa tal-flus tal-kappella.

Xi xogħol li sar fiċ-ċimiterju matul is-snin

Għedna li din il-knisja ma nistgħux nifirduha miċ-ċimiterju li fuqu nbniet, għalhekk xieraq ukoll li issa nagħtu daqqa ta' għajn ħafifa lejn xi tappi fl-istorja ta' din l-arja sepolkrali.

Bħalma ġa semmejna, qabel il-bini ta' din il-knisja, "dan kien ċimiterju qadim mitluq bla kappella għall-vittmi tal-pesta"[18]. L-ismijiet li kienu jsibuh bihom kienu varji: ta' Buriscep[19], ta' Ħamillieri[19] u tal-Meitin[20]. Wara l-1911 insibu li tibda ssir ċerta attività anke fiċ-ċimiterju, avolja kien għadu ma sarx iċ-ċimiterju proprju tar-raħal.

L-ewwel referenza li nsibu hija tal-4 ta' Lulju 1915 meta Luigi Borg tħallas £0.2.0 "*per aver lavorato il cemitero*"[8]. Mhux speċifikat x'għamel sewwasew, imma ladarba d-data taħbat fl-ewwel ġimgħa ta' Lulju, meta kienet issir il-festa, jista' jkun li kien xi xogħol ta' tindif u tneħħija ta' ħaxix ħażin.

Ħdax-il sena wara nsibu żewġ referenzi: ħlas ta' £0.5.4 biex saret serratura għall-bieb taċ-ċimiterju fid-29 ta' Settembru u mbagħad £0.2.6 biex fih jinxtegħlu l-fanali f'Novembru[8].

Dettall interessanti ħafna nsibuh fis-26 ta' Lulju 1933 – hawn sar ħlas ta' £0.2.0 għar-rikors biex jitkabbar iċ-ċimiterju[8]. Hawnhekk għall-ewwel darba dan jissemma bl-isem ta' *Cimiterio del Nazzareno*, l-isem li bih kellu jibqa' magħruf. Jidher li l-ħsieb li dan isir iċ-ċimiterju proprju tal-Imqabba nibet appuntu f'dan iż-żmien, l-ewwel nett għax saret it-talba biex jitkabbar – mela allura kien hemm il-ħsieb li jsir aktar dfin fih – u t-tieni għax naqraw fl-istess ktieb tal-kontijiet li fl-aħħar ta' Awwissu ta' dik is-sena tħallas saċerdot is-somma ta' £0.8.7 biex iċċelebra quddiesa "*per i defunti del C del Naz*". Għalhekk hawn naraw dokumentata għall-ewwel darba quddiesa speċifikament għas-suffraġju tal-erwieħ li sabu l-mistrieħ

[18] Joseph M. Ghigo sj, *Monumenti ta' xhieda tal-qima tal-poplu*, minn *L-Imqabba mal-medda tas-snin*, ed. Charles Farrugia, Malta 1998, 50.
[19] Laurenz Zammit, *Li storia tal-cnisia parrochiali tal Imkabba*, Malta 1927, 37.
[20] Arkivju Parrokkjali tal-Imqabba, *Chiesa figliale del Nazzareno e cimiterio annesso – Micabiba*, manuskritt, f.3; *Notule historicae ecclesiae parrochialis Micabibae*, manuskritt, f. 84.

tagħhom f'dak il-midfen. Din setgħet kienet xi forma ta' manuvra pulita biex iċ-ċimiterju jibda' jingħata identità. Ma neskludux li ġa minn dan iż-żmien kien beda jsir xi dfin hemm, imma m'għandna l-ebda prova konkreta ta' dan, waqt li nafu fiċ-ċert li sal-gwerra kien għadu jsir id-dfin fil-knisja parrokkjali tal-Assunta.

L-aħħar kont relatat maċ-ċimiterju ġej mit-23 ta' Lulju 1951 meta xi ħadd tħallas £8.18.0 "*per titntura porte chiesa e cimiterio*"[16].

Bejn dawn l-aħħar żewġ noti, iżda, nafu li kien sar kambjament fil-mod li bih in-nies kienu jħarsu lejn iċ-ċimiterju. Sentejn qabel dan kien beda jintuża b'mod regolari u d-dfin f'postijiet oħra kien waqaf għal kollox.

Il-liġi li tiprojbixxi d-dfin fil-knejjes kienet ilha li ħarġet mill-10 ta' Ġunju 1854 u kienet tgħid ċar u tond: "*It shall not be lawful to bury in any church or chapel or in the crypt of any church or chapel or in the appurtenances of any church or chapel the body of any person except with the special permission of the Superintendent of Public Health which shall be granted only in exceptional circumstances*"[21]. Stramba kif l-Imqabbin irnexxielhom jibqgħu jiksru l-liġi għal kważi seklu sħiħ! Imma forsi kienu jġibu l-permess mis-supretendent tas-saħħa u l-*exceptional circumstance* li kien jippreżenta l-kappillan biex jidfen fil-knisja kienet li ma kellux ċimiterju proprju. Biex sar ir-rikors fl-1933 jidher li l-liġi bdiet tissikka jdejha, sakemm fl-aħħar mill-1949 'il quddiem il-press ma ngħatax aktar.

Il-mewt li wasslet għall-ewwel difna 'uffiċċjali' fiċ-ċimiterju tan-Nazzarenu fl-Imqabba ġrat nhar it-Tnejn 7 ta' Novembru 1949. Il-mejta kienet Ġużeppa Ghigo, in-nanna ta' Dun Karm u p. John Mary Ghigo sj. Dan nafuh minn lapida sempliċi tal-irħam li tpoġġiet fuq il-qabar tagħha li tgħid "f'għeluq il-ħamsin sena mill-mewt tagħha fis-7 ta' Novembru 1949-1999 u mill-ftuħ ta' dan iċ-ċimiterju", b'hekk għandna prova ċerta tad-data li fiha dan il-midfen ħa l-istat tiegħu.

Il-kappillan li għandu l-mertu li ħadem bis-sħiħ biex iċ-ċimiterju tan-Nazzarenu jsir realtà kif nafuha llum kien l-Imqabbi dun Gerald Mangion (1945-1957). Iż-żmien

[21] Code of police laws, 10 June 1854, chapter 10, article 144 (3).

tal-parrokat tiegħu kien wieħed diffiċli, mhux biss minħabba konflitti fir-raħal u nuqqas ta' qbil serju mal-każin King George V fuq l-irfiegħ tal-vara titulari, iżda anke minħabba li kien iż-żmien ta' eżatt wara l-gwerra. B'hekk hu kellu l-uġiegħ ta' ras li jiġbor il-flus u biex jara li jsiru t-tiswijiet neċessarji kollha biex il-knisja terġa' tqum fuq saqajha. Xi żbali saru, bħal ngħidu aħna l-bini tal-koppla fl-istil li għandha, l-isfreġu li sar fuq l-artal tal-Inkurunazzjoni u l-bdil bla raġuni tal-pittura prezzjuża tal-Immakulata, però, minkejja dan, kien grazzi għal dan il-kappillan li llum nistgħu ngħidu li reġa' għandna knisja sħiħa. Flimkien max-xogħol fil-knisja, hu ħa ħsieb ukoll li jkabbar iċ-ċimiterju skont ir-rikors li kien sar fl-1933. L-ispiża għall-bini taċ-ċimiterju kienet ta' £3950[22], għalhekk kellu jara l-flus minnfejn se jġibhom. £1005 ingħataw mill-Gvern waqt li nġabru £598 mid-djar fis-snin ta' wara l-gwerra, waqt li nbiegħu 26 qabar ġdid għas-somma ta' £650. Il-bqija tal-ispejjeż inġabru ftit ftit bil-ġabriet tas-soltu, mill-kaxxa tal-knisja tan-Nazzarenu u mill-kapitali tal-parroċċa.

Fl-ewwel snin taċ-ċimiterju, meta kien qed isir il-pavimentar tal-irħam tal-knisja parrokkjali tal-Assunta, diversi fdalijiet ta' Mqabbin li kienu midfunin fil-knisja ġew trasportati mill-familji tagħhom u tpoġġew fl-oqbra li kienu xtraw, b'hekk naraw xi oqbra b'ritratti ta' nies li jġibu dati anterjuri għall-1949. L-eqdem data li nsibu, li tinsab f'lapida mwaħħla mal-ħajt taċ-ċimiterju, hija dik ta' Ġamri Briffa li miet fl-24 ta' Jannar 1942. Biż-żmien bdew jitwaqqfu wkoll il-monumenti sepolkrali fuq l-oqbra. L-ewwel tlieta li saru kienu tal-ġebel: tnejn jirrappreżentaw *relief* tal-Madonna tidher lil Berndatte u oħra tirrappreżenta *relief* tal-Madonna tgħannaq il-ġisem mejjet ta' Binha, kollha mwaqqfin fil-bidu tas-snin Sittin.

Kappillan ieħor li ħalla l-marka tiegħu fuq iċ-ċimiterju ta' raħalna kien Dun Karm Bianco. Fid-djarju tal-parroċċa nsibu noti dettaljati miktubin minnu stess li jispjegaw x'sar. F'Settembru 1966 spiċċa xi xogħol li kien ikkummissjona f'żona taċ-ċimiterju li kienet tal-parroċċa u li fiha qabel kienu jindifnu t-tfal. Probabilment minħabba li r-rata tal-imwiet infantili kienet naqset ħafna, il-kappillan Bianco – li fost il-ħafna kwalitajiet li kellu ma nistgħux ninsew li kien amministratur tajjeb ħafna – iddeċieda li l-oqbra tat-tfal ikabbarhom u jagħmilhom

[22] GERALD MANGION, *Opri li saru fil-knisja parrokkjali – Mqabba,* Malta 1957.

tal-adulti u jbiegħhom, kull wieħed għal £45[23]. Hu stess jikteb li "*tutte le nuove tombe sono andate a ruba dei compratori*"[24]. Jikteb ukoll li fiċ-ċimiterju kien hemm b'kollox 100 qabar: 50 privati u 50 tal-parroċċa, li minnhom 40 kienu għall-adulti u 10 kienu għat-tfal. Mill-istess kitba nafu li l-kuntratt għall-bejgħ tal-oqbra sar quddiem in-nutar Nikola Said mis-Siġġiewi nhar id-29 ta' Settembru 1966 u li sewa £117.30.4.[23]

Parti mill-flus li daħħal mill-bejgħ ta' dawk l-oqbra Bianco użhom għal proġett mill-aktar nobbli li għalih għandu jibqa' mfakkar: bena żewġ monumenti li għadhom isebbħu dal-maqdes. L-ewwel wieħed, u l-aktar importanti minnhom, kien il-monument fuq il-qabar tas-saċerdoti Mqabbin, li sewa £150 u tpoġġa f'postu lejliet Santa Marija tal-1967.

Sal-gwerra s-saċerdoti kienu jiġu midfuna fil-kripta tal-knisja taħt il-kor – din iżda ntradmet meta waqgħet il-knisja u hekk għadha sal-lum. Meta nfetaħ iċ-ċimiterju bla dubju li Dun Gerald irriserva xi oqbra għas-saċerdoti. Dun Karm ħa ħsieb li dawn l-oqbra jispikkaw fuq l-oħrajn hekk kif ix-xogħol tas-saċerdot għandu jispikka fuq kull mestjier ieħor. Id-diżinn tal-monument u l-ħidma tiegħu saret minn Marco Montebello, l-istess skultur li naqqax l-istatwa tal-Assunta li hemm tiddomina f'nofs il-pjazza u l-oħra li hemm tħares fuq l-Imqabba minn fuq is-sede tas-Soċjetà li ġġib isimha. Dun Karm ħalla miktub li "*la lapide tombale ricorda la missione sacerdotale e la loro traslazione all'eternità di gloria coi*

[23] *It-Torċa*, 23 ta' April 1967, 1.
[24] ARKIVJU PARROKKJALI TAL-IMQABBA, *Notule historicae ecclesiae parrochialis Micabibae*, manuskritt, f. 93-96b.

beati" u fuq il-qabar innifsu ħalla skrizzjoni bil-Latin li tfisser: "Hawn jisrieħu fis-sliem l-iġsma ta' dawk li fid-dinja l-Mulej ikkonsagra biex jaħdmu għas-salvazzjoni eterna tal-erwieħ; lilhom jagħti li jithennew fis-saltna tas-smewwiet imlibbsin bl-immortalità tal-qaddisin". Id-disinn huwa ta' niċċa tal-irħam li fiha hemm il-Kurċifiss waqt li fil-parti ta' fuq hemm is-simboli tas-saċerdozju mnaqqxin bejn l-A u l-Ω: il-berettin u l-istola jserrħu fuq imħadda rranġati b'mod li jfakkar ħafna l-arma tal-Assunta! Fil-parti t'isfel insibu l-kitba "*In memoriam Micabibae sacerdotum*".

Il-monument l-ieħor hu dik l-istatwa ta' Kristu Rxoxt li hemm f'tarf iċ-ċimiterju, mal-ħajt tan-naħa ta' wara. Ir-raġuni għala għażel din it-tema kien biex ifakkar lill-parruċċani t-twemmin ottimist tal-Fidi kattolika fil-destinazzjoni aħħarija ta' kull bniedem li hi l-qawmien mill-imwiet. Dan ukoll ħareġ minn idejn Montebello, li għalih tħallas £200 meta poġġih f'postu nhar is-26 ta' Jannar 1971[24].

Fi żmien il-parrokat ta' Bianco, iżda, ċ-ċimiterju kien imdaħħal f'kontroversja li xxandret b'ittri kbar fuq divesi gazzetti Maltin bejn it-23 u t-30 ta' April 1967. Kollox beda meta wieħed minn dawk li xtraw l-oqbra tat-tfal li ġew imkabbra ried jittrasporta l-fdalijiet ta' missieru mill-qabar tal-komun li fih kien midfun għal ġol-qabar li hu kien xtara. Jidher, iżda, li l-

fdalijiet ta' missieru – li kien ilu mejjet 4 snin – kienu ġa tneħħew mill-qabar u tpoġġew fil-kannierja mal-bqija, u għalhekk ibnu ma setax jagħraf liema kienu l-għadam ta' missieru. Skont l-aħħar ittra tiegħu li dehret fil-ġurnal "It-Torċa" tat-30 ta' April 1967, hu jgħid li "Kif kont imdejjaq, wara li ma sibtx lil missieri N. fil-qabar, fir-rikostruzzjoni tal-fatti u tad-dettalji ma nqastx li bla ma ridt tajt xi ħwejjeġ li ma jaqblux mar-realtà."[25] Il-"ħwejjeġ li ma jaqblux mar-realtà" kienu dehru fl-istess ġurnal ġimgħa qabel kif ukoll fil-ġurnal "Malta News" tal-24 ta' April. Fi ftit kliem il-ġurnal qal li hu kien "imbikkem bid-dehra li tkexkex u li ma jista' jinsa qatt meta mar ifittex il-fdalijiet ta' missieru fil-kannierja taċ-ċimiterju u ra fdalijiet ta' iġsma jgħumu f'erba' piedi ilma". Il-kappillan Bianco ma qgħadx b'idejh fuq żaqqu u mill-ewwel kiteb lill-ġurnali "L-Orizzont" u "It-Torċa" li fihom ċaħad dawn l-allegazzjonijiet u anzi stqarr li ċ-ċimiterju "għall-mod kif inhu miżmum kien imfaħħar saħansitra minn awtoritajiet tal-uffuċċju tas-Sanità"[26]. Il-ġurnal "It-Tarka" ukoll ikkummenta fuq din il-biċċa, iżda aktar ikkritika lill-ġurnal l-ieħor minħabba s-sensazzjonaliżmu li prova joħloq a spejjeż tal-kappillan[27]. Wara dan, forsi fuq insistenza tal-istess kappillan Bianco, ir-raġel li ħoloq dawn l-allegazzjonijiet kiteb kjarifika u talab apoloġija talli bla ma ried ta idea negattiva tal-istat taċ-ċimiterju tagħna.

Ġimgħa wara din il-ġrajja fl-Imqabba kien hemm il-viżta pastorali tal-Arċisqof Gonzi, u fid-djarju tal-parroċċa nsibu li "*Sua Eccellenza si mostrò molto soddisfatto dello alto stato di manutenzione in cui si trovò il cimitero*"[24]. Qisu dan il-kumment kien risposta għal dak kollu li kien ixxandar ma' nofs Malta ġimgħa qabel!

L-intervent li jmiss li seħħ fiċ-ċimiterju kien meta tkabbar fi żmien il-kappillan dun Emmanuel Vella, bil-għajnuna tal-Onor. Dr Louis

[25] *It-Torċa*, 30 ta' April 1967, 4.
[26] *L-Orizzont*, 26 ta' April 1967.
[27] *It-Tarka*, 27 ta' April 1967.

Galea. Kien permezz ta' dan it-tkabbir li kiseb il-daqs li għandu llum. Kien ukoll minn dan iż-żmien li bdew isiru ħafna aktar monumenti sepolkrali li jagħtu jagħtu dimensjoni aktar sagra lil dan il-midfen. Fost l-ikonografija li nsibu ta' min isemmi xbiehat ta' Kristu (l-Irxoxt, mgħobbi bis-salib, il-Qalb ta' Ġesù), ta' San Ġużepp, ta' anġli jibku flimkien ma, bħalma hu mistenni fl-Imqabba, ħafna xbiehat tal-Madonna: tal-Karmnu, il-Pietà, id-Deżolata, tal-Midalja Mirakoluża u l-Immakulata wieqfa fuq il-qamar. Qabar uniku huwa dak tal-familja Ghigo li jirrappreżenta xbieha minquxa fuq l-irħam tal-vara titulari miżmuma b'tant għożża fil-knisja parrokkjali, bil-kliem "Ilqagħna fi ħdanek O Verġni Marija".

Minkejja li fil-maġġur parti tal-każi dan isir biss bħala devozzjoni, l-għażla tax-xbiehat marjani fuq l-oqbra hija waħda b'tifsira profonda ħafna għax tixhed it-twemmin li Marija tassew kienet l-ewwel waħda li wara Kristu ġiet imżejjna mid-don uniku tat-tgawdija ta' Alla fil-ġisem u r-ruħ. Ix-xbiehat ta' Marija żżomm l-Iben tagħha mejjet fi ħdanha kif ukoll ix-xbiehat tad-Deżolata jfakkru lil min iħares lejhom li Marija tista' llum tgawdi lil Alla fil-glorja minħabba li hi batiet ma' Ibnu; ix-xbieha tal-Madonna tal-Karmnu tfakkar id-devozzjoni antika li l-libsa ta' Marija (il-labtu) teħles lill-erwieħ mill-infern u tnaqqsilhom il-piena tal-purgatorju; ix-xbieha ta' Marija Immakulata wieqfa fuq il-qamar tfakkar li hija rebbieħa fuq iż-żmien (il-qamar) għax fejn m'hemmx żmien, m'hemmx mewt; waqt li x-xbieha tal-Assunta, ix-xbieha per eċċellenza li tagħti identità lill-Imqabbin kollha għax lilha hija ddedikata l-parroċċa u taħt il-patroċinju u l-protezzjoni tagħha jinsab ir-raħal tagħna, hija l-isbaħ tfakkira li bħal Marija aħna wkoll għad xi darba, bħalha, ningħaqdu ma' Alla bir-ruħ u l-ġisem.

Dun Jonathan Farrugia

* * * T M I E M * * *